

GRUPA SVETSKE BANKE

Fovaj projekat finansira
Evropska unija

Prekidanje ciklusa isključenosti Roma na zapadnom Balkanu

Izvršni rezime

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

Prekidanje ciklusa isključenosti Roma na zapadnom Balkanu

Monica Robayo-Abril

Natalia Millán

Mart 2019

© 2019 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank

1818 H Street NW, Washington, DC 20433

Telefon: 202-473-1000

Internet: www.worldbank.org

Ovaj dokument je produkt osoblja Svetske banke, zajedno sa spoljnim doprinosima. Nalazi, tumačenja i zaključci iskazani u ovom dokumentu ne odražavaju nužno poglede Svetske banke, njenog Izvršnog odbora, niti vlada koje predstavljaju.

Ova publikacija sačinjena je uz finansijsku podršku Evropske unije. Za njen sadržaj je isključivo odgovorno osoblje Svetske banke i ona ne odražava nužno poglede Evropske unije. Za Evropsku uniju, odrednica Kosovo je bez predrasuda u odnosu na stav o statusu i u skladu je sa Rezolucijom SB UN 1244/1999 i mišljenjem MKS o proglašenju nezavisnosti Kosova.

Svetska banka ne garantuje preciznost podataka sadržanih u ovom dokumentu. Granice, boje, oznake i druge informacije prikazane na bilo kojoj mapi u ovom dokumentu ne podrazumevaju bilo kakav stav ili sud Svetske banke što se tiče pravnog statusa bilo koje teritorije, niti pak podrazumevaju odobravanje ili prihvatanje tih granica.

Prava i dozvole

Materijal u ovom dokumentu podleže autorskim pravima. Pošto Svetska banka ohrabruje distribuiranje i širenje svog znanja, ovaj dokument se može reprodukovati, u celosti ili delimično, u nekomercijalne svrhe, uz potpuno navođenje izvora ovog rada.

Bilo kakva pitanja u vezi sa pravima i licencama, uključujući i supsidijarna prava, trebalo bi da se upute za: World Bank Publications, The World Bank Group, 1818 H Street NW, Washington, DC 20433, USA; fax: 202-522-2625; e-mail: pubrights@worldbank.org.

Fotografija na naslovnoj strani: Jutta Benzenberg

Izvršni rezime

Romi su najveća etnička manjina u Evropi, a takođe su i jedna od najviše obespravljenih i socijalno isključenih grupa; oni obično imaju samo ograničen pristup osnovnim uslugama i ekonomskim prilikama i mogućnostima. Mada nema pouzdanih podataka o romskoj populaciji na zapadnom Balkanu, raspoložive procene govore da udeo u nacionalnim populacijama koji predstavljaju Romi ide od 1,7 procenata u Bosni i Hercegovini do 9,6 procenata u Severnoj Makedoniji. Romi imaju samo ograničen pristup obrazovanju, ekonomskim prilikama i mogućnostima, zdravstvenoj nezi, stambenom zbrinjavanju i drugim suštinskim uslugama, kao i dokumentaciji, i to čak i u odnosu na svoje susede koji nisu Romi, a koji žive u njihovoj neposrednoj fizičkoj blizini.

Opet, inkluzija Roma nije samo moralni imperativ; demografsko starenje u Evropi je činjenica zbog koje znači da je ovo pametno i sa ekonomskog stanovišta. Koristi od inkluzije Roma nisu zanemarljive i ovo obuhvata dobiti po pitanju produktivnosti koje su povezane sa višim stopama zaposlenosti i prihodima radne snage, a takođe obuhvataju i fiskalne koristi preko većih poreskih prihoda i smanjene potrošnje za socijalnu pomoć. Ovo je naročito važno u društvima koja su sve starija, pošto apsorbovanje pridošlih Roma u radnu sangu može da bude od pomoći u borbi protiv smanjenja populacije koja je u opsegu starosne dobi radno sposobnog stanovništva. Romi su mlada populacija, a ta količina mladih ljudi može da se pretvori u demografsku dividendu kroz ispravno investiranje u obrazovanje i osnovne usluge. Bez dodatnih investicija, vlade će da propuste tu demografsku priliku koja se pojavljuje u određenom periodu.

Zbog toga što ne postoje visoko kvalitetni podaci, istraživanje o inkluziji Roma koje ima za cilj da obezbedi kvalitetne informacije na bazi čijih dokaza se stvaraju kvalitetne politike, biće oskudno, i stoga su potrebni precizni podaci o programima koji su implementirani na zapadnom Balkanu. Etnička pripadnost nije važna tema u reprezentativnim nacionalnim istraživanjima domaćinstava, a administrativni podaci obično i nisu podeljeni prema etničkoj pripadnosti. Romi ponekad ne vole da identifikuju sebe kao Rome. Kao rezultat ovoga, u popisima stanovništva iskazuju se manji brojevi, a u istraživanjima domaćinstava takođe ih ima manje u odabranom uzorku.

Ovaj izveštaj ima za cilj da popuni tu prazninu u znanju i da obezbedi kvalitetne informacije koje će da služe za razvoj politika, sa oslanjanjem na podatke iz dve runde regionalnog istraživanja Roma (*Regional Roma Survey – RRS*) iz 2011. i 2017. godine, što je do danas najobuhvatnije istraživanje životnih uslova i ishoda humanog razvoja među marginalizovanim romskim domaćinstvima na zapadnom Balkanu, kao među ne-romskim domaćinstvima koja žive u njihovom neposrednom susedstvu. Runda RRS-a iz 2011. godine, implementirana u 12 zemalja centralne i istočne Evrope, što uključuje i pet zemalja na zapadnom Balkanu, predstavlja istraživanje više tema kod domaćinstava koja ovde služe i kao predstavnici svoje zajednice, a ovde je udeo Roma veći nego što je njihov udeo u nacionalnim populacijama.¹ Ovo obuhvata i romsku populaciju i one koji nisu Romi, ali žive u njihovom neposrednom susedstvu. Nakon što je prvi krug RRS sproveden 2011. godine, Evropska komisija (*European Commission - EC*), tačnije njen Generalni direktorat za susedstvo i pregovore o proširenju (*Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations - DG NEAR*), u naporima da istraže promene u suštinskim ishodima razvoja među marginalizovanim Romima i ne-Romima koji žive blizu njih, naručili su od UNDP-a i Svetske banke da sprovedu još jedan krug RRS-a u zemljama zapadnog Balkana 2017. godine. U obe runde RRS-a, okvir uzorka obuhvatao je zajednice u kojima je udeo romske populacije bio veći od njihovog udela u nacionalnoj populaciji, a nazvani su marginalizovanim Romima. U rundi iz 2011. godine, uzorak je bio ograničen na Rome koji žive u oblastima u kojima je koncentracija Roma veća od 40 procenata; u rundi sprovedenoj 2017. godine, bile su takođe uključene i oblasti u kojima koncentracija Roma ide od 10 do 40 procenata. U obe runde istraživanja, ne-

¹ Pet država zapadnog Balkana su Albanija, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija, Crna Gora i Srbija.

Romi koji žive u fizičkoj blizini Roma iz ovog uzorka bili su takođe intervjuisani; označeni kao „ne-Romi“, oni nisu predstavnici populacije u svojim zemljama.² Pošto nije bilo uključeno u prvu rundu, Kosovo je bilo dodato ovom istraživanju u ovom trenutku.³ Paralelno kvalitativno istraživanje koje je sprovedla Svetska banka, u saradnji sa Etnografskim institutom iz Srbije, takođe pomaže da se razumeju mehanizmi koji postoje u osnovi jazova između Roma i ne-Roma u obrazovanju i na tržištu radne snage, sa posebnom pažnjom posvećenom pitanju polova.⁴

Rezultati pokazuju da marginalizovani Romi na zapadnom Balkanu nemaju sredstva i imovinu koja im je potrebna, niti pak imaju mogućnosti da na efikasan i intenzivan način koriste sredstva koja imaju kako bi generisali ekonomsku dobit i kako bi napredovali na socio-ekonomskoj lestvici. Romi se suočavaju sa višestrukim barijerama i ograničenjima koja sputavaju njihovu sposobnost da akumuliraju ljudski kapital, zatim da učestvuju na tržištu rada na ravnopravnim osnovama, kao i da stvaraju ekonomsku dobit. Nedovoljna količina i akumulacija ljudskog, fizičkog, finansijskog i socijalnog kapitala omela je sposobnost romskih domaćinstava da stvaraju prihod tokom životnog ciklusa. Marginalizovani Romi nisu dobro opremljeni; rezultati obrazovanja među njima su slabi; njihova sposobnost da akumuliraju imovinu je veoma ograničena. Slaba angažovanost na tržištu radne snage je takođe uporna pojava među njima koja se ne poboljšava; dakle, njihova sposobnost da stvaraju prihode iz radnih odnosa je slaba. Poređenje RRS podataka iz 2011. i 2017. godine pokazuje da je ostvareno veoma malo napretka u smeru inkluzije Roma tokom godina između ova dva istraživanja u pet prioriternih oblasti koje je identifikovao DG NEAR: obrazovanje, tržišta rada, zdravlje, stambena pitanja i suštinske usluge, i dokumentacija.

Ovaj izveštaj se oslanja na runde RRS iz 2011. i 2017. godine i na kvalitativni rad među Romima radi identifikovanja ključnih barijera i ograničenja sa kojima se suočavaju Romi u tih pet prioriternih oblasti za inkluziju Roma. Nalazi su sumirani u tekstu ispod, zajedno sa preporukama po pitanju politika.

Pet prioriternih oblasti

Obrazovanje

Nekoliko dimenzija obrazovanja je analizirano tokom životnog ciklusa, uključujući ovde upis u predškolsko i obavezno obrazovanje i stopu završavanja škole u obaveznom, višem srednjem i tercijarnom obrazovanju.

U regionu, pokrivenost Roma obrazovanjem je uska, a etnički jazovi su široki. Mada je bilo nekih poboljšanja u periodu 2011–17, jaz između Roma i njihovih suseda ne-Roma je i dalje značajan, naročito u višem srednjem i tercijarnom obrazovanju.

Nejednakosti između Roma i ne-Roma postaju vidljive već u ranoj fazi života. Finansijski troškovi se navode kao najvažnija barijera koja ograničava upis romske dece na zapadnom Balkanu u predškolsko obrazovanje. Dakle, ukidanje naplata i taksi za upis u predškolsko obrazovanje i obezbeđivanje drugih finansijskih stimulacija mogli bi da ohrabre upisivanje među mlađom romskom decom. Mada sve vlade u svojim Nacionalnim akcionim planovima za inkluziju Roma imaju mere za podizanje nivoa upisa u predškolske ustanove, pristup predškolskom obrazovanju među Romima je slab, a bilo je i malo ikakvih promena u periodu između 2011. i 2017. godine. U 2017, upis u predškolske ustanove među

---

1U svakoj zemlji u svakoj godini istraživanja intervjuisani su pripadnici oko 750 Roma i 350 susjednih neromskih domaćinstava.

2 Kvalitativnu studiju je finansirala Umbrella Foundation for Gender Ekualiti. Vidi Dodatak A za detalje o metodologiji i dizajnu kvantitativnog istraživanja i kvalitativnog istraživanja.

marginalizovanim Romima uzrasta od 3 do 5 godina išao je od samo 3 procenta u Bosni i Hercegovini do 33 procenta u Albaniji. Manje stimulacije u ranom detinjstvu kod kuće i ograničena izloženost jeziku većinske populacije takođe znače da su romska deca slabije pripremljena prilikom polaska u osnovnu školu. Velika većina staratelja kaže da oni ne šalju svoju decu u školu zato što to ne mogu da priušte. Ovo se slaže sa nedavnim procenama ponude i potražnje na zapadnom Balkanu, koje prikazuju nedostatak priuštivih usluga kao značajnu smetnju za upisivanje u školu. Obezbeđivanje subvencija ili drugih finansijskih podsticaja za domaćinstva sa malim prihodima može da pomogne da se izbegne problem toga da li ljudi mogu sebi ovo da priušte. Nedavni dokazi iz nasumičnog kontrolnog ispitivanja sprovedenog u 236 siromašnih naselja u Bugarskoj pokazuju da je eliminisanje troškova za obdanište bilo među najisplativijim strategijama za poboljšanje nivoa učestvovanja u predškolskom obrazovanju.

Obavezno obrazovanje nije veliki faktor za izjednačavanje; još uvek postoji značajan jaz u nivou upisa u obavezno školovanje, uglavnom zbog diskriminacije i restriktivnih društvenih normi. U 2017, jaz u nivou upisa u obavezno školovanje između Roma i njihovih suseda koji nisu Romi išao je od 10 procenata (Severna Makedonija) do 29 i 31 procenta (Crna Gora, odnosno Albanija), iako je upis među romskom decom povećan u svim zemljama. U Albaniji i Crnoj Gori, najmanje trećina romske dece uzrasta od 7 do 15 godina bila je izvan školskog sistema u 2017. godini. U većini zemalja, veliki udeo u jazu između romske i ne-romske dece ne može se objasniti razlikama u primećenim karakteristikama, kao što su demografija ili druge karakteristike domaćinstava, što pak ukazuje da diskriminacija i društvene norme igraju važnu ulogu.

Među Romima, porodični status je povezan sa nivoom upisa u obavezno obrazovanje. Povezanost između porekla i statusa, upisa i akademskih dostignuća je suštinski pokretač nejednakosti po pitanju prilika i mogućnosti. Čak i nakon kontrole prihoda, uviđa se da je status roditelja – uglavnom nivo obrazovanja majke – povezan sa većim nivoom upisa među učenicima koji su u uzrastu osnovne škole. Majke koje su bolje obrazovane mogu da pruže bolje ulazne vrednosti za obrazovanje njihove dece, a takođe bi mogle da se susreću sa manje finansijskih ograničenja, čak i ako se kontroliše prihod njihovog domaćinstva. Ovo znači da bi bolja obrazovanost majki, poboljšanje roditeljskih veština, kao i popuštanje ograničenja po pitanju platežne moći među slabije obrazovanim majkama, takođe trebalo da vode ka višim stopama upisa u obavezno školovanje.

Stope završavanja obaveznog obrazovanja među Romima starosti 18-21 su generalno niske, a jaz između polova je veliki. Stope završavanja obaveznog školovanja idu od 34 i 70 procenata u Crnoj Gori, odnosno Severnoj Makedoniji, dok je među susedima ne-Romima stopa završavanja iznad 90% u svim zemljama. U Bosni i Hercegovini, na Kosovu i u Severnoj Makedoniji mlade Romkinje starosti 18-21 godine imaju značajno manju verovatnoću da završe obavezno školovanje nego njihovi sunarodnici muškarci.

U starijim grupama, jazovi u stopama završavanja višeg srednjeg i tercijarnog obrazovanja su čak i veći u odnosu na susede ne-Rome; završavanje tercijarnog obrazovanja skoro i da ne postoji među Romima. U višem srednjem obrazovanju, završavanje škole među Romima starim 22-25 godina dosta se razlikuje od države do države, od 3 procenta u Crnoj Gori do 32 procenta u Severnoj Makedoniji. Između 2011. i 2017. godine napredak je primećen samo u nekim zemljama. U tercijarnom obrazovanju bilo je vrlo malo promena između 2011. i 2017; završavanje školovanja je još uvek nedostižno.

Finansijski troškovi su glavna barijera pri upisu u obavezno školovanje i u više nivoe obrazovanja, ali među romskim devojčicama značajnu barijeru predstavlja i stupanje dece u brak. U različitim zemljama, oko polovine lica starih između 6-24 godine koja nisu u školi i koja su maksimalno završila osnovno obrazovanje (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja [ISCED] 2) kažu da ne idu u školu zbog ekonomskih faktora, tačnije koštanja školovanja ili povezanih troškova

kao što su prevoz i knjige. Među devojkama i ženama od 6-24 godine koje nisu završile osnovno obrazovanje i nisu u školi, između 11 procenata (Bosna i Hercegovina) i oko jedne trećine (Severna Makedonija i Srbija) kažu da ne pohađaju školu jer su se udale. Među ženama starosti 20-49 godina postoji negativan uzajamni odnos između stupanja u brak kao dete i nižeg nivoa završenog obrazovanja.

Udaljenost škole do koje se putuje ne predstavlja naročitu prepreku. Prema rundi RSS-a iz 2017, više od 90 procenata članova romskih domaćinstava koji su u zabavištu ili osnovnoj školi do najbliže škole dolazi za manje od 15 minuta.

Slabije obrazovne ambicije među Romima su izgleda u skladu sa slabijom iskorišćenošću obrazovanja, a takođe i teškim putem do uspeha i nedostatkom uzora. U svim zemljama, velika većina ispitanika koji nisu Romi – generalno, dosta iznad 70 procenata – rekli su da je tercijarno obrazovanje dovoljno za dete. Među Romima, ovo je slučaj sa manje od 50 procenata ispitanika u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Severnoj Makedoniji, Crnoj Gori i Srbiji. Slično ovome, u svim zemljama osim Severne Makedonije, značajan deo ispitanika Roma rekao je da ISCED 1 i 2, tj. do niže srednje škole, predstavlja dovoljno obrazovanja za dete. Ovaj stav je ređi među ne-Romima.

Međutim, ove razlike u aspiracijama nisu dovoljno velike da bi objasnile primećene etničke jazove u obrazovnim dostignućima. Na primer, udeo ispitanika Roma koji su rekli da je tercijarno obrazovanje dovoljno, iako niži od odgovarajućeg udela njihovih suseda ne-Roma, ipak je bio značajan i išao je od malo iznad jedne četvrtine u Srbiji do oko 60 procenata na Kosovu. Ipak, stopa završavanja tercijarnog obrazovanja među Romima je skoro nepostojeća.

Manjak poverenja u edukatore utiče na korišćenje obrazovnih usluga. Ovo pitanje bi se možda moglo rešavati uz pomoć medijatora Roma, ali moraju se pažljivo razmotriti izazovi u vezi sa implementacijom. (Medijator je ugledan pripadnik romske zajednice koji povezuje ljude iz romske zajednice sa pružaocima usluga.)

U različitim zemljama, većina učenika Roma kaže da idu u integrisane škole, mada jedan veliki deo njih još uvek ide u većinske romske škole, što možda ukazuje na slabiji kvalitet školovanja u tim školama. Napori da se škole integrišu trebalo bi da odražavaju razmišljanja o izazovima u implementaciji, kao što je nedostatak bezbednosti ili potreba da se putuje duže da bi se išlo u integrisane škole, što može da odvraća učenike, a naročito romske devojkice. Veliki deo romske dece uzrasta 7-15 u ovom regionu još uvek ide u škole u kojima je velika koncentracija učenika Roma. Među marginalizovanim romskim učenicima, u 2017, između 10 procenata (u Srbiji) i 40 procenata (u Severnoj Makedoniji) rekli su da idu u škole u kojima su većina đaka Romi. Nasuprot ovome, njihovi vršnjaci ne-Romi će ređe ići u takve škole. Severna Makedonija se ovde ističe, sa jazom od 28 procenata, tj. samo 12 procenata dece koja nisu Romi idu u većinski romske škole. Napori na integrisanju škola bi trebalo da se kombinuju sa aktivnim merama protiv diskriminacije zato što bolji ishodi u integrisanim školama možda neće moći da se ostvare ukoliko diskriminacija bude uporno prisutna.

Dokazi iz RRS ukazuju da, za razliku od drugih zemalja kao što su Češka i Slovačka Republika, romska deca nisu nesrazmerno zastupljena u specijalnim školama ili školama za decu sa invaliditetom na zapadnom Balkanu. Prema rundi RRS iz 2017, samo oko 1 procenat marginalizovanih Roma uzrasta 7-15 u regionu ide u specijalne škole, a i udeo ne-Romske dece u specijalnim školama je sličan, što pokazuje da nema nejednakosti po etničkoj pripadnosti. Ovaj udeo bio je nizak i u 2011. Međutim, ovakvi rezultati bi mogli da budu i odraz značajno nepreciznog izveštavanja.

Mada nema dovoljno podataka o kvalitetu škole i ishodima u učenju, kvalitet obrazovanja među učenicima iz ugroženijih sredina predstavlja problem u regionu, što govori da bi Romi mogli biti naročito pogođeni. Učenici iz ugroženijih sredina su skloni tome da imaju slabiji učinak. Zemlje zapadnog Balkana imaju mnogo manji procenat

uspešnih učenika nego ostale zemlje u Evropi. Na Kosovu, samo 2.5 procenta učenika iz ugroženijih grupa ulazi u najbolju četvrtinu učenika na testovima Programa za međunarodno ocenjivanje učenika (PISA).

Tržišta radne snage

Nizak nivo učestvovanja radne snage i raširena nezaposlenost znače da su perspektive zapošljavanja za Rome u radnom uzrastu slabe. Romi, a naročito romske žene, imaju manju verovatnoću da će učestvovati na tržištu rada nego njihovi sugrađani ne-Romi, a takođe su i manje šanse i u odnosu na većinsko stanovništvo. Nezaposlenost je naročito velika među Romima. Preko 50 procenata Roma u ekonomski aktivnim godinama su nezaposleni u Albaniji i Bosni i Hercegovini. Zaposlenost među Romima ide od samo 13 procenata na Kosovu do 22 procenta u Severnoj Makedoniji. Ovi procenti su mnogo niži nego oni kod njihovih suseda ne-Roma, a i u odnosu na nacionalne proseke, koji su pak već dosta niži od prosečne stope zaposlenosti u 28 zemalja članica Evropske unije (EU28) koja iznosi 67.6 procenata.⁵ Podaci jasno pokazuju da je potrebno posvetiti pažnju integrisanju Roma u tržište rada.

Sa aspekta ponude, izgleda da socijalna pomoć i transferi između domaćinstava nisu među marginalizovanim Romima na zapadnom Balkanu uticali na stvaranje gubitka volje za poslom. Zbog nedostatka podataka, nema dokaza o tome da novčane doznake imaju negativan uticaj na ekonomske aktivnosti među Romima. Podaci iz runde RSS iz 2017. ne pokazuju značajnije razlike u učestvovanju u radnoj snazi između Roma koji žive u domaćinstvima koja primaju dečiji i socijalni dodatak i onih koji ne primaju ove dodatke. Stope neaktivnosti među licima koja žive u romskim domaćinstvima koja primaju finansijsku pomoć ili alimentaciju od drugih domaćinstava iz zemlje ili inostranstva su niže, osim u Bosni i Hercegovini. U nekim zemljama, značajno oslanjanje na prihode od novčanih doznaka možda je doprinelo nižim stopama učestvovanja u radnoj snazi i većoj nezaposlenosti zbog mogućeg uticaja na rezervisane plate, tj. najniže plate za koju bi osoba pristala da prihvati određenu vrstu posla. Međutim, ovo se ne može proveriti upotrebom raspoloživih RSS podataka.

Jaz između polova u učestvovanju radne snage je među Romima veliki. Jaz između polova u učestvovanju radne snage među Romima ide od 23 procenta u Albaniji do 33 procenta na Kosovu. U svim zemljama, postojanje dece u domaćinstvu i porodične odgovornosti su glavni razlozi za neaktivnost žena, dok, što se tiče muškaraca, njihova neaktivnost je uglavnom posledica nedovoljne potražnje za radnom snagom. Značajan deo jaza između polova ostaje neobjašnjen nakon pregleda individualnih karakteristika i karakteristika domaćinstva, što ukazuje na važnu ulogu nekih faktora koji nisu primećeni, a to može obuhvatati društvene norme i norme zajednice, kao i diskriminaciju.

Više prepreka koje se uzajamno prepliću ograničavaju mogućnosti Roma za zapošljavanje, a tu spadaju i nedostatak veština i iskustva, vreme, pristup uslugama (briga o deci i starijima), ograničeni fleksibilni aranžmani za rad, kao i nepovoljni stavovi i socijalne norme. Ograničenja za mogućnosti zapošljavanja predstavljaju prvi i najvažniji skup barijera sa kojima se Romi suočavaju. Pored slabih obrazovnih dostignuća, ograničen je i pristup stručnim veštinama, s obzirom da nema dovoljno obuka uz rad za Rome, malo je programa za preduzetništvo i razvoj socijalnih preduzeća, a nema ni pristupa mikrofinansijskim šemama. Nedostatak pristupa informacijama i mrežama tržišta rada, kao i druge smetnje u vezi sa informacijama, mogu da utiču na to da Romi ne nalaze odgovarajući posao, naročito oni koji žive u romskim naseljima. Restriktivno radno zakonodavstvo, malo fleksibilnih aranžmana za rad, kao i velika izdavanja iz dohotka za one sa malim platama i one koji rade honorarno utiču na slabu sposobnost Roma za zapošljavanje. Romske žene se suočavaju sa nepovoljnim stavovima na tržištu rada, uprkos činjenici da imaju slične težnje u vezi sa zapošljavanjem kao i njihove kolege muškarci. Dostupnost i iskorišćenost institucionalnih centara za brigu o deci su na generalno niskom nivou na zapadnom Balkanu, a proširenje kvalitetne, pristupačne brige o deci moglo bi da značajno poboljša stepen

---

⁴ EU28 su trenutne članice EU.

učestvovanja ženske radne snage. Socijalne norme i norme u zajednici predstavljaju takođe značajno ograničenje, pošto one svode ženu na domaćinstvo i aktivnosti nege, a takođe onemogućavaju obrazovna dostignuća žene zbog dečijih brakova.

Smanjenje jaza u ljudskom kapitalu između Roma i ne-Roma možda nije dovoljno da bi se obezbedile pravične šanse na tržištu rada zbog toga što različita iskorišćenost ljudskog kapitala ukazuje na neravnopravan tretman. Procenat iskorišćenosti školovanja među Romima ide između 0 i 3.4 procenta, što je dosta niže od onoga kod ne-Roma, kao i od evropskog proseka. Vlade bi trebalo da nastave da ulažu u edukaciju među Romima, ali uvođenje Roma u edukaciju mora takođe da bude dobra investiciona opcija. Dakle, osetljive politike koje se bore protiv diskriminacije i koje utiču na iskorišćenost školovanja su od temeljne važnosti, na primer rešavanje pitanja kvaliteta obrazovanja i finansijskih ograničenja. Takođe je važna pravovremenost ovih politika. Iskorišćenost školovanja se obično pojavljuje polako, a to znači da, ako se sada preduzmu politike u vezi sa školovanjem Roma, mogle bi da prođu godine pre nego što Romi dostignu svoje sugrađane ne-Rome. Na kratke staze ovo menja malo toga, ne više od 2 procenta za jednu deceniju.

Najveća isplativost školovanja među Romima je u tercijarnom obrazovanju; proširenje tercijarnog obrazovanja je stoga važno u cilju poboljšanja ishoda na tržištu rada za Rome. Međutim, ovo ne bi trebalo da se odigrava o trošku osnovnog i srednjeg obrazovanja, pošto je osnovno obrazovanje temeljna usluga, a pristup osnovnom i srednjem obrazovanju je preduslov za stupanje u tercijarno.

Pored rešavanja barijera za zapošljavanje sa aspekta snabdevanja, moraju se takođe obraditi i problemi iz aspekta potražnje. Ako se uklone samo barijere sa radničke strane, na primer, kroz bolje obrazovne rezultate, obuku i druge inicijative, ali se ne reše prepreke sa strane potražnje, ishodi se ne mogu poboljšati kako se očekuje. Relevantne mere mogle bi da obuhvataju rad privatnog sektora na diskriminaciji i stereotipima, tako što bi kompanije zapošljavale Rome. Ovo bi možda obuhvatalo šire politike afirmativne akcije, subvencije za plate i zapošljavanje, mere tzv. „štapa i šargarepe“, i tome slično. Bile bi korisne i informativne kampanje među poslodavcima. Pored zakonskih uslova, poslodavci bi trebalo da imaju i dovoljno informacija o praktičnim koristima od zapošljavanja etnički i rodno raznovrsne radne snage.

Tržište rada je prioritetna oblast koja je u najvećem zakašnjenju, uglavnom zbog velikog osipanja u učestvovanju radne snage i zapošljavanju među Romima u svim zemljama, osim Severne Makedonije, a i zbog odsustva napretka u smanjivanju jaza u odnosu na susede ne-Rome. Bosna i Hercegovina, Kosovo i Crna Gora iskazuju naročito nepovoljne ishode u zapošljavanju među Romima. Ovo naglašava potrebu za jačim planiranjem u stvaranju većeg broja i boljih poslova širom zapadnog Balkana, ali takođe poziva i na fokusiranje na potrebe Roma, žena i ranjivih grupa, kao i na barijere sa kojima se ove grupe suočavaju, uključujući ovde i barijere prouzrokovane diskriminacijom i društvenim normama. Ovo bi značilo (1) identifikovanje politika i intervencija koje bi stvarale poslove za ugrožene Rome i druge ranjive grupe, i (2) podrška i evaluacija ciljanih intervencija na tržištu rada u korist Roma kako bi se sprovele intervencije koje funkcionišu, kao što je uklanjanje problema sa troškovima, uz identifikovanje i uvećanje drugih intervencija koje funkcionišu, uključujući i intervencije koje su usmerene na Romkinje, za koje postoji mnogo slabija verovatnoća u odnosu na susede ne-Rome da će učestvovati na tržištu rada ili se zaposliti.

Zdravstvo

Ovaj odeljak analizira nekoliko dimenzija zdravstva i zdravstvene nege, uključujući i samo-ocenjivanje zdravstvenog stanja, neispunjene potrebe za zdravstvenom negom, pokrivenost zdravstvenim osiguranjem, kao i korišćenje usluga preventivne zdravstvene nege. U većini zemalja bilo je malo promena u pokrivanju ili pristupu zdravstvenim uslugama između 2011. i 2017, a bilo je i malo promena što se tiče neravnopravnosti.

Samo-ocenjivanje zdravstvenog stanja je slabije među marginalizovanim Romima nego među njihovim susedima ne-Romima, što možda ukazuje na objektivno slabije zdravstvene rezultate među Romima. RRS ne obuhvata cilj zdravstvenih ishoda, ali podaci RRS pokazuju da, mada je romska populacija mlađa od ne-romske iz susedstva, i to u svim zemljama, Romi i dalje smatraju da je njihov zdravstveni status lošiji nego kod suseda ne-Roma.

U svim zemljama, prisustvo prijavljenih neispunjenih medicinskih potreba je značajno, a pristupačnost i nedostatak zdravstvenog osiguranja su najviše prijavljivane barijere koje doprinose neravnopravnosti u zdravstvu. U zemljama u kojima su nacionalni podaci dostupni, neispunjene zdravstvene potrebe idu od samo 3 procenata od ukupnih zdravstvenih potreba u Severnoj Makedoniji do 9 procenata u Crnoj Gori. Među Romima, udeo neispunjenih potreba je generalno veći i ide od 16 procenata u Severnoj Makedoniji do 36 procenata u Albaniji. U različitim zemljama većina Roma navodi visoke troškove ili nedostatak zdravstvenog osiguranja kao razloge za neispunjene potrebe za medicinskom negom, i veća je verovatnoća da će oni prijaviti ovakve razloge nego njihovi susedi ne-Romi. Dostupnost zdravstvenih centara izgleda da nije veća barijera za pristup zdravstvenim službama. U različitim zemljama, velika većina Roma navodi da se zdravstveni centar nalazi u njihovoj blizini.

Na liniji sa najčešćim razlogom koji je navođen za neispunjene potrebe za medicinskom negom, manje su šanse da Romi imaju zdravstveno osiguranje, a veća je, pak, verovatnoća da će oni izjaviti da ne mogu sebi da priušte lekove koji su potrebni članovima domaćinstva. Nedostatak informacija, razlike u verovanjima i stavovima u vezi sa zdravstvenom negom, kao i diskriminacija, predstavljaju takođe važne faktore, a primećene socio-ekonomske karakteristike takođe utiču na jaz u pokrivenosti zdravstvenim osiguranjem. Taj jaz u zdravstvenom osiguranju je veći u Albaniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Pokrivenost zdravstvenim osiguranjem je naročito slaba na Kosovu, uglavnom zato što ne postoji obavezno zdravstveno osiguranje. U svim zemljama, iako razlike u karakteristikama pojedinaca i domaćinstava mogu da objasne deo jaza u pokrivenosti osiguranjem, značajan deo ovog pitanja ostaje neobjašnjen. U Crnoj Gori, nemogućnost pribavljanja lične karte u velikoj meri utiče na šansu da se dobije zdravstveno osiguranje.

Korišćenje preventivnih zdravstvenih usluga među marginalizovanim Romima je ograničeno, a cena je uvek vodeći faktor koji stoji u osnovi jaza u korišćenju preventivnih zdravstvenih usluga. U svim zemljama, samo 50 procenata Roma starijih od 16 godina prijavljuju da su koristili usluge preventivne zdravstvene nege u poslednjih 12 meseci. Ovo je u suprotnosti sa visokom stopom korišćenja među susedima ne-Romima, što ide od 63 procenta na Kosovu do 71 procenta u Severnoj Makedoniji i Srbiji. Posedovanje zdravstvenog osiguranja povećava verovatnoću korišćenja usluga preventivne zdravstvene nege u svim zemljama osim Kosova.

Stambeno pitanje i dostupnost osnovnih usluga

Mnogi Romi žive u divljim ili neformalnim naseljima i doživljavaju veliku prenaseljenost; etnički jazovi nastavljaju da postoje što se tiče osnovnih usluga, mada je u nekim zemljama bilo napretka. Proširenje pristupa uslugama kao što su struja, vodovodska voda u stanovima, povezanost na javnu kanalizaciju ili septičke jame i sakupljanje smeća, bilo je inkluzivno u Bosni i Hercegovini i Srbiji, ali još uvek postoje veliki jazovi, a neke oblasti su i dalje nedovoljno pokriveno uslugama. Nepostojanje zemljišnog vlasništva u divljim naseljima doprinosi nedostacima u vezi sa stambenim pitanjem i uslugama među mnogim marginalizovanim Romima.

Pristup drugim produktivnim sredstvima, kao što je finansijski kapital, ograničen je, što se ogleda u slabom korišćenju finansijskih usluga; nesigurna imovinska prava takođe ometaju produktivno korišćenje zemljišnih poseda. U svih šest zemalja, kada se uporede sa susedima ne-Romima, značajno veći udeo među glavama romskih

domaćinstava kaže da nikada ne koriste banke, bankomate ili pošte. Ovo je u skladu sa generalnim nedostatkom finansijskog pristupa na zapadnom Balkanu. Nesigurna imovinska prava ograničavaju produktivno korišćenje zemljišne imovine i ograničavaju mogućnosti romskih domaćinstava da stiču prihode. Stanovanje ispod standarda i nedovoljan pristup uslugama mogu da utiču na akumulaciju ljudskog kapitala.

Dokumentacija

Obe runde istraživanja pokazuju dobru pokrivenost izvodima iz knjige rođenih i ličnim kartama, ali kvalitativni dokazi ukazuju da Romima često nedostaju adekvatni dokumenti – kao što je dokaz o adresi stanovanja – da bi došli do socijalnih usluga. Pokrivenost ličnim kartama je relativno slabija u Crnoj Gori, gde može da utiče na šanse Roma da dođu do socijalnih usluga i beneficija. Nedostatak dokumentacije kao što su školske diplome iz inostranstva, takođe predstavlja problem među Romima koji se vraćaju iz EU, a to dovodi do kašnjenja u upisu dece u formalni školski sistem ili do upisa učenika u školske smerove koji nisu u skladu sa njihovim ranijim školovanjem u EU.

Trendovi u pristupu uslugama i ekonomskim mogućnostima i neravnopravnost

Ukupno posmatrano, obrazovanje i stanovanje pokazuju se kao prioritetne oblasti koje daju malo bolje rezultate; prosečna pokrivenost porasla je u većini zemalja između 2011. i 2017, mada su dokazi o napredovanju po pitanju ravnopravnosti nedovoljni.⁶ Ipak, u prioritetnim oblastima, obrazovanje i tržišta rada iskazuju najslabije indikatore i najveće jazove. Promene u pokrivenosti i neravnopravnosti u zdravstvu su bile male, a dokazi o poboljšanju ili pogoršanju su nekompletni, dok se pristup ekonomskim mogućnostima preko tržišta rada u većini zemalja pogoršao, mada su dokazi o neravnopravnosti na tržištu rada generalno nedovoljni. Dokazi o dokumentaciji su generalno nedovoljni ili mešoviti, mada je pokrivenost među Romima generalno obimna.

Politička agenda

Vrhovni cilj je da Romi postanu zdravi, produktivni članovi društva koji su dobro integrisani u tržište rada. Ovo podrazumeva integrisan, doživotni pristup koji pomaže da se prevaziđu barijere sa kojima se mnogi Romi suočavaju od ranog detinjstva. S obzirom na faktore koji ometaju inkluziju Roma na zapadnom Balkanu, u ovom izveštaju su identifikovane politike i intervencije koje mogu da generišu poboljšane ishode među marginalizovanim Romima. Prva agenda je vezana za podatke, jer su podaci o programima implementiranim na zapadnom Balkanu oskudni, a adekvatno praćenje i ocenjivanje politika nije moguće bez odgovarajućih podataka. Zatim su preispitane preporuke politika u pet prioritetnih oblasti i dve kombinovane teme, polovima i diskriminaciji. Iza toga je opisana potreba za integrisanim pristupom radi razbijanja ciklusa isključenosti Roma.

Stvaranje politika na bazi dokaza je od fundamentalne važnosti ukoliko profesionalci i donosioci odluka žele da poboljšaju svoje političke odluke i upravljanje programima koji za cilj imaju inkluziju Roma; evaluacija zasnovana na dokazima je ključna alatka za poboljšanje programa. Korišćenje podataka, dokaza i evaluacije radi procesa odlučivanja sadrži sledeće: (1) Potrebno je sačiniti rigoroznu evidenciju o tome šta uspeva, zajedno sa troškovima i koristima. Rigorozna evaluacija može da sadrži nasumične kontrolne probe i kvazi-eksperimentalne studije radi merenja uticaja programa, kao i analizu troškova politike u odnosu na ishod kako bi se poboljšala raspodela javnih resursa. Odsustvo rigorozne evaluacije ne znači nužno da programi nisu delotvorni, ali znači da nema izvesnosti oko stvarnog

⁵ Dokazi se smatraju nekompletnim ukoliko promene nisu dovoljno velike da se uspostavi statistički značajna razlika između dve godine istraživanja.

uticaja programa. (2) Potrebno je pratiti izvršenje programa, a evaluacija programa treba da se koristi za merenje delotvornosti programa. Ovo je ključno za osnovnu odgovornost da se obezbedi da programi funkcionišu kako je planirano i da se identifikuju mogućnosti za poboljšanje. Ukoliko je sakupljanje odgovarajućih podataka iz istraživanja skupo ili nepraktično, mogu se koristiti i administrativni podaci za evaluaciju ishoda programa. (3) Korišćenje rigoroznih dokaza radi poboljšanja programa, uvećanje onih stvari koje uspevaju, kao i preusmeravanje fondova iz uporno nedelotvornih programa. (4) Ohrabrivanje inovacija i testiranje novih pristupa.

Trenutno praćenje i evaluacija politika nisu adekvatni zato što nema dovoljno službenih podataka podeljenih po etničkim grupama. Da bi se politikama ciljalo na marginalizovane Rome delotvornije i da bi se ocenili uticaji, vlade na zapadnom Balkanu treba da poboljšaju kvalitet zvaničnih podataka kako bi se pouzdano odmerili etnički dispariteti. Nepostojanje teme etničke pripadnosti u zvaničnim istraživanjima i administrativnim podacima predstavlja smetnju za mogućnost da se prate ishodi inkluzije Roma na delotvoran način. Mnogi nacionalni akcioni planovi ne pružaju konkretne, merljive indikatore učinka ili izvore podataka, niti identifikuju autoritete koji su odgovorni za praćenje i evaluaciju.

Sa ciljem delotvornijeg praćenja i evaluacije, kao i efikasnijeg sprovođenja zakona protiv diskriminacije, EK se zalagao za prikupljanje podataka o domaćinstvima koji su podeljeni po samo-izjavljenoj etničkoj pripadnosti. Međutim, ovo predstavlja značajne izazove. Prvo, mnogi Romi nisu voljni da samoizjave svoju etničku pripadnost. Da bi se ovaj problem rešavao, upitnici za istraživanje treba da se oslanjaju na mogućnost izjave dvojne etničke pripadnosti, tj. da omogućе ispitanicima da se identifikuju sa više od jedne etničke grupe, uz uključivanje pitanja o maternjem jeziku. Kampanje u zajednici, kao one što su preduzete u Crnoj Gori i Srbiji, kako bi se ohrabrilо etničko samo-izjašnjavanje među Romima, može doneti koristi jer rešava problem nedovoljnih podataka. U dodatne izazove spadaju političke i zakonske prepreke i postojanje stavova po pitanju privatnosti i prikupljanja etnički podeljenih podataka u istraživanjima domaćinstava.

Pragmatičan pristup kratkoročnom poboljšanju službenih podataka mogao bi da se fokusira na poboljšanje administrativnih podataka, što se zasniva na dobrovoljnom davanju informacija, gde je privatnost zaštićena. Ovakvi podaci takođe mogu da budu korisna alatka za praćenje i evaluaciju. Primeri administrativnih podataka koji mogu da obuhvataju etničku pripadnost su socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravlje i podaci iz službi za zapošljavanje.

Mogle bi se uzeti u razmatranje i još neke strategije za poboljšanje pouzdanosti etničkih podataka na srednji i duži rok. Podaci o etničkoj pripadnosti mogu se sakupljati kroz više sistema podataka, iz više uzoraka, mogu se sakupljati kroz ciljane periodična istraživanja ili se povezivati iz više izvora podataka korišćenjem indirektnih metoda.

Obimna dijagnostika ranjivosti je kritično važna za identifikovanje regionalnih izvora ranjivosti i za raspoložive političke opcije za njihovo rešavanje. Za podršku razvoju politika zasnovanih na dokazima, izrada geografskog sistema koji se bazira na spajanju administrativnih podataka, podataka iz popisa i mapa siromaštva, mogla bi da pruži bolje podeljenu sliku o izvorima ranjivosti među Romima. Potencijalni drugi korak bi bio rad sa odabranim vladama sa zapadnog Balkana kako bi se generisao geografski informacioni sistem u kojem bi se informacije automatski ažurirale. Ovakav predlog mogao bi se realizovati u kontekstu podrške za izradu socijalnih registara – baze podataka o potencijalnim korisnicima programa za višestruke socijalne pomoći – na zapadnom Balkanu.

Mape siromaštva nude uvid u potencijalni ciljani učinak geografskih intervencija usmerenih prema Romima. Rezultati istraživanja sprovedenog za ovaj izveštaj ukazuju da će geografski ciljani projekti doći do većine Roma u Srbiji, ali ne i u Albaniji. Kombinovanje mapa siromaštva Albanije i Srbije sa podacima iz popisa stanovništva, a u vezi sa distribucijom Roma u svakoj od zemalja, pokazalo je da su u Srbiji Romi koncentrisani u opštinama sa većom stopom

siromaštva. Ciljanje resursa prema oblastima u Srbiji sa većom stopom siromaštva može stoga biti korisno i za Rome. U Albaniji, Romi nisu koncentrisani u najsiromašnijim oblastima, što govori da ciljanje najsiromašnijih opština ne bi nužno dotaklo Rome; stoga se moraju pažljivo dizajnirati dodatne metode ciljanja, zatim da se sprovede pilot, pa da se implementira u Albaniji.

Mada mape siromaštva pomažu da se identifikuje prostiranje siromaštva u malim pod-nacionalnim oblastima, one se ne mogu sada koristiti da se identifikuju „džepovi“ marginalizovanih roma u diskretnim ruralnim oblastima ili gradovima. Ako se koristi geografsko ciljanje, mogu postojati zajednice Roma u opštinama u kojima su stope siromaštva niske, te se oni promaše (greška ili isključivanje). Dopiranje do ovakvih zajednica će zahtevati drugačiji pristup.

Agenda politike, sa dobrim etničkim podacima, koja služi kao vodilja profesionalcima, razvojnim partnerima i donosiocima odluka koji žele da unaprede inkluziju Roma, mora da podrži i oceni intervencije koje ciljaju na Rome, uključujući i romske žene, kako bi se uvećalo sve ono što uspeva. Donosioci odluka treba da se fokusiraju na izabrane zajednice kako bi dizajnirali, sproveli pilot i izvršili evaluaciju intervencija na bazi najboljih međunarodnih praksi koje imaju potencijal da se uvećaju nacionalno i regionalno. Na osnovu dijagnostike kritičnih prepreka sa kojima se Romi suočavaju, kao i na bazi pregleda uspešnih intervencija dizajniranih za rešavanje ovih prepreka, istraživanje sprovedeno za ovaj izveštaj identifikovalo je više političkih mera za smanjenje etničkih jazova u svakoj od prioritarnih oblasti.

Političke mere u obrazovanju

Agenda za obrazovanje i veštine je možda i najvažnija za Rome na duže staze. Razvojne intervencije u ranom detinjstvu mogu da postanu temelj za kognitivni razvoj i dugoročno zdravlje i produktivnost. Pобољшanje kvaliteta, ravnopravnosti i pristupa obaveznom obrazovanju je takođe važno, kao i implementacija ciljanih programa za povećanje upisa Roma i učenja u višem srednjem obrazovanju, kao što je uslovni transfer keša (CCT), program iz Severne Makedonije.

Identifikovano je osam političkih mera koje mogu da pomognu da se smanje etnički dispariteti u obrazovanju na zapadnom Balkanu. U njih spadaju sledeće: (1) promovisanje rane inkluzije romske dece kroz priuštivo i kvalitetno predškolsko obrazovanje, (2) pružanje dodatne obrazovne podrške za romsku decu i uvođenje kolaborativnih nastavnih tehnika za raznovrsne razrede, (3) davanje finansijskih podsticaja za promovisanje upisa; (4) pružanje mentorske podrške i uzora za učenike u tranziciji prema višem obrazovanju, (5) promena načina razmišljanja i društveno-emocionalnih veština radi poboljšanja akademskog učinka, (6) promovisanje korišćenja Roma medijatora na svim nivoima obrazovanja, (7) obezbeđivanje da škole u koje idu romska i druga ranjiva deca dobijaju adekvatne fondove; i (8) rešavanje segregacije i promovisanje nediskriminatorskih praksi u školama.

Političke mere za tržište radne snage

Četiri glavne političke mere mogu da pomognu da se poboljšaju ishodi u zapošljavanju među Romima u radno sposobnom uzrastu. To su sledeće: (1) poboljšanje veština i radnog iskustva Roma koji traže posao kroz uvođenje mogućnosti stručnog obrazovanja u sektorima koji rastu, zajedno sa popravim i tzv. obrazovanjem druge šanse ili šemama stažiranja; (2) prilagođavanje aktivnih programa tržišta rada (ALMP) i javnih službi za zapošljavanje (JSZ) da bi ponudili efikasnije usluge za Rome fokusirajući se na intervencije koje pomažu romskim radnicima da dođu do različitih tržišta rada, da prevaziđu sektorske i prostorne neusklađenosti, i da se poveća dosezanje JSZ prema Romima, uz finansijske stimulacije za zapošljavanje Roma; (3) rešavanje diskriminacije i stereotipa prema Romima na tržištu rada putem sprovođenja širih programa afirmativne akcije u zapošljavanju, vođenja informativnih kampanja za podizanje svesti poslodavaca, pružanje informacija o radu sa ranjivim grupama i ohrabivanje javnih institucija da postanu uzori za

nediskriminatorske prakse; i (4) primena inovativnih šema za uklanjanje prepreka na tržištu rada i olakšanje preduzetništva, što može da sadrži programe preduzetništva i razvoja socijalnih preduzeća i programe za olakšanje pristupa mikrofinansijskim šemama.

Političke mere u zdravstvu

U zdravstvu, tri glavne političke mere mogu da pomognu da se poboljšaju zdravstveni ishodi u romskoj populaciji.

Ovde spada sledeće: (1) nastavak promovisanja znanja i svesti o zdravlju preko romskih zdravstvenih medijatora; (2) podrška za univerzalno zdravstveno pokrivanje i prihvatanje finansijskog pokrivanja zdravstvenih troškova kod siromašnih i ranjivih da bi se podstaklo korišćenje formalnih zdravstvenih službi, sa naglaskom na preventivnu negu; i (3) obezbeđivanje treninga o borbi protiv diskriminacije za pružaoce medicinskih usluga kako bi se smanjile i sprečile diskriminatorske prakse.

Političke mere u vezi sa stambenim pitanjima i osnovnim uslugama

Kod stambenih pitanja i pristupa osnovnim uslugama, tri glavne političke mere mogu pomoći da se poboljša pristup pristojnom stanovanju među Romima.

Ove mere zahtevaju povećanje lepeze alatki koje su na raspolaganju vladi, što uključuje projekte i programe, a tako i implementaciju novog modela koji ide dalje od obezbeđivanja socijalnog stanovanja i izdataka za stanovanje. Ove mere bi obuhvatile sledeće: (1) poboljšanje stambenih uslova među najsiromašnijim Romima koji žive u divljim romskim naseljima; (2) pomoć siromašnim porodicama da se presele u bolji stambeni prostor putem holističkog i učesničkog pristupa; i (3) zakonsko potvrđivanje gradnje i poseda; dobar skorašnji primer je zakon o tretmanu nelegalne gradnje u Severnoj Makedoniji.

Političke mere za dokumentaciju

Dve glavne političke mere mogu da pomognu da se poboljša pristup dokumentaciji među romskom populacijom.

One su sledeće: (1) smanjenje tereta i troškova povezanih sa civilnom registracijom, obraćanje posebne pažnje na Rome koji su interno raseljena lica i povratnici, jer je među njima i veći deo onih koji nemaju odgovarajuću dokumentaciju; (2) podizanje svesti o koristima od civilne registracije kroz informativne kampanje i na većinskim jezicima i na romskom jeziku; ovo je naročito važno u Crnoj Gori zbog velikog broja IRL i relativno slabe pokrivenosti ličnim kartama.

Političke mere za rodna i zajednička pitanja

Pošto se romske žene suočavaju sa zajedno kombinovanim barijerama i nepovoljnim položajem, političke mere treba da se fokusiraju na smanjenje jaza između polova među Romima.

Ove mere bi obuhvatile sledeće: (1) pružanje dodatnih finansijskih podsticaja u korist školovanja devojaka, kao što su CCT koji su više darežljivi prema devojka nego dečacima; (2) fokus na ALMP za romske žene, na primer obezbeđivanjem treninga i programa zapošljavanja u privatnom sektoru koji su privlačni za njih i ne zadržavaju ih u sektorima koji nemaju rast; (3) smanjenje rodno pristrasnih društvenih normi kroz fokus na grupe za samo-pomoć i ciljane informativne i normativne kampanje koje imaju nameru da utiču na odlučivanje među romskim devojčicama o nastavku školovanja, odlaganju braka i izlasku na tržište rada; (4) prevazilaženje smetnji koje se odnose na odgovornost mladih žena za negu, uključujući i pružanje priuštivih, kvalitetnih usluga nege o deci i CCT pod uslovom pohađanja škole i odlaganja braka i rađanja dece; (5) promovisanje socijalne kohezije primenom dokazanog modela grupa za samo-pomoć. Pored ovoga, mere za poboljšanje snabdevanja, korišćenja i priuštivosti predškolskog obrazovanja, nege dece i starijih osoba, takođe bi imale uticaj na učestvovanje ženske radne snage.

Političke mere o diskriminaciji kao temi koja prožima više oblasti

Diskriminacija, predrasude i stereotipi zahtevaju intervencije u svim sektorima. Neke od gore predloženih mera bave se diskriminacijom u konkretnim sektorima. Ostale mere koje je predložila Svetska banka u Rumuniji mogu da se isprobaju na drugim mestima na zapadnom Balkanu. Ove mere sadrže sledeće: (1) uspostavljanje sistema za pomoć i usluge u lokalnim administrativnim jedinicama za žrtve diskriminacije, gde im se može pomoći i oko njihovih pravnih opcija, i (2) uvođenje nadzornog mehanizma za otkrivanje i smanjenje stereotipa protiv Roma u medijima.

Kako dalje: Prekidanje ciklusa isključenosti Roma kroz integrisan pristup

Da bi se prekinuo ciklus isključenosti Roma, potreban je sveobuhvatan i integrisan pristup koji ruši sve barijere tokom životnog ciklusa. Integrisan pristup obezbeđuje da se rešavaju brojne barijere sa kojima se Romi suočavaju, na holistički način, putem pružanja osnovnih usluga, socijalnih beneficija i fokusiranih intervencija. Ovakav pristup zahteva koordinisan napor iz više sektora, uključujući i vladu i pripadnike zajednice. Da bi se ostvario koordinisan napor, upravljanje uslugama i njihovo pružanje mora da obezbedi blagovremenu identifikaciju ranjivih grupa, brzu procenu potreba, kao i skrojeno pružanje usluga. Pristup sa upravljanjem slučajem za pružanje usluga je takođe neophodan u integrisanom nastupu. Aktivno dopiranje do romskih zajednica je od suštinske važnosti.

Dijagnostika ranjivosti je neophodan korak za ostvarenje skrojjenih usluga. Identifikovanje regionalnih izvora ranjivosti u obrazovanju, zdravstvu, tržištima rada, stanovanju i tako dalje, ključ je za dizajniranje optimalne politike, programa i mešavine usluga za integraciju Roma i drugih ranjivih grupa. Potrebno je načiniti napor da se oceni da li je postojeća mešavina politika dobro dizajnirana i da li je u skladu sa profilom ranjivosti ciljne populacije, tj. Roma i ostalih ranjivih grupa. Analiza intervencija socijalnog programa može doprineti više sistematskom pristupu socijalnoj zaštiti. Ovakva analiza može pomoći da se ustanovi sledeće: (1) da li je dizajn programa u skladu sa barijerama i ograničenjima sa kojima se suočava ciljna populacija, i (2) da li su neke ranjive grupe isključene, na primer, zbog strogih kriterijuma kvalifikovanosti ili zbog nepovoljne geografske lokacije.